

Széljegyzetek a Szovárd-kérdéshez*

Az alább olvasható tanulmány megírásához BENKŐ LORÁND Szovárd-kérdésről készült monográfiája (2009a) szolgált kiindulópontul, s az itt megfogalmazott gondolatok — az ismertetés és a tanulmány műfaji kettősségébe ágyazva — szorosan e BENKŐ-munkához kapcsolódnak, annak témaköreire reflektálnak. Az írásnak szomorú aktualitást adott az, hogy 2011. január 17-én, életének 90. évében BENKŐ LORÁND elhunyt. Az utolsó munkájához fűzött „széljegyzetekkel” az emléke előtt is tisztelegni kívánok.

1. Nehéz helyzetben van a kutató akkor, ha olyan munkáról kell elfogulatlan véleményt mondania, objektíven nyilatkoznia, amelyhez egyúttal nagyon is erős érzelmi szálak fűzik. Túlzás nélkül állíthatom, hogy régen vártam (ha egyáltalán) olyan szellemi izgalommal és kíváncsisággal könyv megjelenését, mint BENKŐ LORÁNDnak a Szovárd-kérdésről írott „fejezeteit”. Talán ez a felfokozott érdeklődés és a munka gondolatébresztő volta is közrejátszott abban, hogy a legkevésbé sem tudtam megálljt parancsolni a reflexiók áradásának. Arról, hogy a Szovárd-problematika az utóbbi években igen erősen foglalkoztatta a mű szerzőjét, régóta tudomásom volt, és nemcsak az újabban megjelent publikációkban itt-ott elejtett vagy éppen nagyon is célzatosan tett megjegyzéseiből (lásd pl. 2009b: 9), hanem világosan jelezte ezt annak a névtörténeti szemináriumnak a tematikája is, amelyen — bár azt Benkő tanár úr az ELTE magyar szakos hallgatói számára hirdette meg — debreceni nyelv- és névtörténészként volt alkalmam részt venni. Az alapvetően ómagyar névtani kérdésekkel foglalkozó szeminárium egyik központi problematikája éppen az a *szavarti aszfali*-kérdés volt (annak igen gazdag tudománytörténeti, filológiai, nyelvtörténeti, történettudományi háttérével együtt), amely e munka megszületéséhez is az egyik apropót szolgáltatta. A szeminárium részletes bepillantást engedett Konsztantinosz császár életébe, írói, tudósi, historikus munkásságába, az ezt megítélő kutatók (nyelvészek, történészek) egész nézetrendszereibe, és a szemünk előtt elevenedtek meg és váltak egyre világosabbá a híres munka, a *De administrando imperio*

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

(DAI) szövegvizsgálatából levonható és többek között a *szavarti aszfali*-t érintő tanulságok. Persze BENKŐ tanár úr közel sem árulta el (vagy ahogyan ő fogalmazott: „lőtte le”) az elképzelései, ötletei minden részletét, így az ezekre kíváncsi hallgatóságnak meg kellett várnia a könyv megjelenését. A könyv pedig 2009-ben többek (elsősorban az e helyütt név szerint is megemlítenő Szentgyörgyi Rudolf) hathatós közreműködésével, a korábbi névtani témájú BENKŐ-kötetekhez (1998, 2003) hasonló külsővel és az Akadémiai Kiadó jóvoltából napvilágot is látott.

2. A Szovárd-kérdés összetett problematikáját nyelvtörténeti, történettudományi, forráskritikai szempontból taglaló kötet a szerző vallomása szerint valójában csupán a középső egysége lett volna egy három részből álló összefüggő nagy munkának. A Szovárd-problematika — amely az egész kérdéskomplexum kulcsa — a legszorosabban érintkezik egyfelől Konsztantinosz császár munkájának *szavarti aszfali* vonatkozásaival, illetőleg kapcsolódik más oldalról a Gesta Hungarorum szerzőjének, P mesternek a családtörténetéhez, származásának az ügyéhez is (9 — a pusztá lapszámok hivatkozásként minden esetben a BENKŐ 2009a lapszámaira vonatkoznak). Noha a Szovárd-kérdést mintegy keretbe foglaló két „fejezetet” önálló munkákban tervezte feldolgozni BENKŐ LORÁND (talán lesznek, akik valóra váltják a terveit), az itt tárgyaltak kapcsán is meghatározó legfontosabb elképzeléseit „rövid foglatban” ebben a kötetben is közrebo csátotta.

A Szovárd-problematikát BENKŐ a történeti névtan keretei között tartotta bemutatathatónak (10). A történeti névtan mindig is közel állt a szerzőhöz, és noha sokféle egyéb kötelezettségei gyakran más irányokba szólították, az utóbbi évtizedekben jól láthatóan nagy kedvvel és lendülettel tért vissza e tudományterülethez. A most kézbe kapott munka is szemléletesen mutatja ugyanakkor, hogy BENKŐ LORÁND felfogásában a történeti névkutatás igen összetett diszciplínaként jelent meg, amely a művelőitől a legfőbb történeti stúdiumok: a nyelvtörténet, a történeti szociolingvisztika és pragmatika; a település- és birtoktörténet mellett olyan területeken is jártasságot követel meg, mint például a forráskritika vagy éppen a történeti földrajz.

BENKŐ LORÁND itt is alkalmazott munkamódszerének legfontosabb elemei valójában P mester gesztájának tanulmányozása és felfejtése során kristályosodtak ki, s eredményesen használhatta aztán azokat nemcsak a geszta, hanem az utóbbi időkben a látókörébe került Konsztantinosz-mű analízisekor is. A módszer lényegét abban az alapelvben foglalhatjuk össze, hogy a vizsgálatok előterébe magának a műnek a szövege, annak belső összefüggései állítandók, s az ebből levont közvetlen következtetéseket kell szembesíteni aztán a korabeli történeti és nyelvi valósággal. A korábbi tudományosság módszerével szemben — amely éppen ellenkezőleg: a mű szövegén kívüli, külsődleges tényezőkben kereste a megoldásokat, s azt vetítette vissza az adott munkára — ezt az újabb

idők filológiájában egyre többek által alkalmazott eljárást tekintette az „egyedül célravezető szemlélet”-nek (15).

P mester munkájával összefüggésben ugyanakkor azt is meggyőzően szemléltette BENKŐ LORÁND, hogy nemigen lehet megérteni a Gesta Hungarorumot és feltárni annak sokszor rejtett összefüggéseit anélkül, hogy ne vennénk figyelembe szerzőjének nagyon is mély beágyazottságát a kor társadalmi, nemzeti viszonyainak szövevényes érdekhálózatába, és a sorok mögé rejtett céljai között azt, hogy az írás tekintélyével miként igyekezett saját korának (a családi, rokoni, baráti kötelékéhez tartozó személyeknek) az érdekérvényesítő törekvéseit, birtokaspirációit bizonyos mértékig kiszolgálni (19). Honfoglalás-történetét úgy komponálta meg, hogy „műve céljának megfelelően minél több saját korabeli személy, esemény, törekvés, érdekviszony tükröződjék a szövegben, és szentesítsék az írás erejével, ebbéli szándékai ugyanakkor ne fedődjének fel közvetlenül kortársai előtt” (33). Ilyen megközelítésben pedig maguk a forrásokban szereplő nevek sem szemlélhetők önmagukban, hanem csakis szövegbeli és történeti háttérükkel együtt foghatjuk őket eredményesen vallatóra.

A szöveg belső összefüggései és az esetleges külső, az adott korok valóságviszonyaiból leképeződő tanulságok közötti kapcsolatok feltárásának igényével fordult aztán BENKŐ nemcsak P mester gesztája, hanem Konsztantinosz munkája felé is, az utóbbihoz — bizonyára éppen a *Szovárd* és a *szavarti* elemek esetleges összefüggései kapcsán — az előbbitől jutva el. Mindkét munka szerzőjéről megfogalmazott olyan, a személyiségükre, a származásukra és a kapcsolataikra vonatkozó észrevételeket is, amelyek új, eddig nem sejtett összefüggéseket hoztak a felszínre.

Anonymus származásáról például nemcsak azt tudtuk meg, hogy a gesztában szereplő P monogram Péter győri püspököt és kancellárt rejti (33), hanem azt is, hogy az anyja egy Anna nevű görög nő (42), az apja pedig valószínűleg a Szovárd nemzetség kiemelkedő alakja, Velek lehetett (91), és így maga is a Szovárd nemzetséghez tartozott (27, noha a történettudományi szakirodalomban fölvetődött a Torda és az Aba nembeli származás lehetősége is). Az érdekköréhez tartozó nemzetségek közül a Csák, Szalók, Szemere nemzetség említhető meg mint olyanok, amelyeknek gesztájában is kitüntetett szerepet ad (27). Elsősorban műve utóélete és a krónikákban való felhasználása kapcsán szintén nem lényegtelen, hogy bensőséges kapcsolatot tartott fenn Endre királlyal (47). Tudós hajlamú klerikusként, aki magiszteri fokozata alapján vélhetően külföldi tanulmányokat is folytatott, iskolatársával együtt (aki a Csák nembeli Miklós ispán, és N monogrammal szerepel a gesztában) az ókori történelmet tanulmányozta, majd könyvet írt a görögök háborúiról (20). Ekkor fordult a figyelme a magyarság története felé (16), és írta meg végül azt a honfoglalás-történetet, ami — erre vonatkozó írott források, sőt szájhagyományok híján — valójában teljes mértékben a saját kompozíciója, „grandiózus elmeszüleménye”, és lényegében személy- és

helynévismeretén alapul (17). Részben származásából adódóan a latin mellett bizonyos fokú görög nyelvismerettel is rendelkezhetett, és többfajta minőségben is megfordult Bizáncban (42). Közegéből elsősorban írói vénájával, sokrendbeli ismeretanyagával, széles látókörével, találékonyságával, céltudatosságával emelkedett ki (16). Elősorolt gesztáírói erényei — talán nem véletlenül — sok tekintetben emlékeztetnek mindazokra a jegyekre, amelyek Konsztantinosz császár írói tulajdonságainak BENKŐTől kapott jellemzésében is visszaköszönnek.

A bizánci császár területeket, országokat, vezéreket, népeket leíró munkája nagyon céltudatos korai történeti földrajz, amelynek a tudományos értékét elsősorban az adja, hogy a kelet-európai népek őstörténetének megismeréséhez (a 4–10. század vonatkozásában mindenképpen) mindmáig a legalapvetőbb forrásként szolgál. A bizánci császári udvar Konsztantinosz korában mintegy leképezi a korai bizánci reneszánszt. Ő maga például foglalkozik többek között művészettel (festéssel, építéssel, zenével), történelemmel, oktatásügyekkel (az apja, Bölcs Leó császár által modern egyetemmé szervezett bizánci egyetemen Konsztantinosz maga is sokszor megfordult, írnokait is innen választotta), de általában véve is igen sokféle szellemi érdeklődésű ember járt ez idő tájt a bizánci udvarban. A Szovárd-kérdést tárgyaló kötet konsztantinoszi problematikájában — így aztán egyáltalán nem meglepő módon — vezérlő fonalként húzódik végig az a gondolat, hogy a császári udvarban megfordult és a DAI-ban név szerint is megemlített magyar előkelők, Termacsu és Bulcsú mint a császár „barátai” vélhetően elsődleges és közvetlen forrásai lehettek több tekintetben is Konsztantinosz magyarokról szóló értesüléseinek. Nem véletlen például, hogy a 40. fejezet feltűnően nagy figyelmet fordít a magyarság korabeli dinasztikus kapcsolataira, noha hasonló tematika efféle részletezésére sehol másutt nincs példa a DAI-ban.

Mind Anonymus, mind Konsztantinosz vonatkozásában egyébként az a benyomásunk támad, hogy BENKŐ LORÁND — ragyogó megelevenítő erővel — egyfajta időutazásra visz bennünket a 12–13. századi magyar, illetőleg a 10. századi bizánci társadalom és politikai élet s bennük e két meghatározó munka céljainak, szerepének, hátterének a megismertetésére.

3. A P mester gesztájában előkerülő *Szovárd* személynév és a Konsztantinosz DAI-jában szereplő, a magyarságra vonatkoztatott *szavarti (aszfali)* népnév a közöttük lévő hangalaki hasonlóság révén került — több mint egy évszázada — szakirodalmi összefüggésbe egymással. Konsztantinosz császár hol a honfoglalás előtti magyarság egészének megjelöléseként említi a *Σάβαρτοι άσφαλοι*-t [olvasata: *szavarti aszfali*], hol pedig annak egy részét, a besenyők támadása miatt a magyarságról levált és Perzsiába szakadt töredékét nevezi meg így. E megtelepedési helyről a kutatók egybehangzóan azt vallják, hogy az konkrétan a Kaukázuson túli, időnként perzsa uralom alatt álló örmény terület, a Kur (Kura) folyó vidéke lehetett (100). Nem szólva most arról, hogy ez a terület egy nagyállattartó, sztyeppei nomád nép számára a terepviszonyok folytán aligha nyújthatott

megfelelő életlehetőséget, a fenti feltételezés kapcsán „többrendbeli akadályozó tényezők” is fennállnak (101). Mindenesetre a magyar őstörténetírás Németh Gyulától kezdődően — bizonyosan az ő turkológiai-őstörténeti tekintélyétől sem függetlenül — lényegében mindmáig biztosra veszi a Konsztantinosztól közölt történet valós voltát és azt, hogy az általa a magyarok egészének vagy egy részének neveként emlegetett *szavarti* népnév folytatásának tekinthető az a *Szovárd* névalak, amely a magyar geszta- és krónikairodalomban, illetve az oklevelekben feltűnik (13). BENKŐ LORÁND azonban, mivel úgy látta, hogy „a bizánci uralkodónak az elszakadt magyarságról, illetőleg a *szavarti aszfali*-ról vallott tételei, valamint ezeknek szakirodalmunkban kibontott alátámasztási igyekezete ezer sebből vérzik”, az egész nézetrendszernek és annak alapvető építőköveinek is ellentmondani kényszerült (100). Munkájában ezért igyekezett — az egész problematikát új megvilágításba és új alapokra helyezve — más megoldási lehetőséget elővezetni.

A kérdéshez kapcsolódó fejezetek alapvetően egyetlen gondolati ívre vannak felfűzve, amelyben BENKŐ LORÁND bemutatja a *Szovárd* név előfordulásait az ómagyar nyelvi anyagban, taglalja a névhez kapcsolódó nyelvi (hangalaki, morfológiai, etimológiai) kérdéseket, szól továbbá a hozzá kapcsolódó történeti valóságról, azaz a Szovárd nemzetség ágairól, birtokhálózataról, illetőleg kitér a *Szovárd* — *szavarti* kapcsolat lehetőségére is. A műben előtűnnek ugyanakkor a fő vonal mellett olyan mellékszálak, epizódok is, amelyek közvetettebb módon függenek össze a Szovárd-kérdéssel: szellemes eszmefuttatást olvashatunk például a *de genere Turul* nemzetségmegjelölésről (önálló tanulmányként is megjelent: 2009b), a *Kadocsa* név életrajzáról, de elgondolkodtató párhuzamokra lelhetünk a DAI magyarokra használt *szavarti* és besenyőkre vonatkoztatott *kangar* népnévének és e megjelölések entitásának a leírásában is.

4. A *Szovárd* névalak ómagyar kori előfordulásait két — egymástól céljaikban, nyelvi eszköztárukban, műfaji sajátosságaikban egyaránt eltérő — forráscsoport vizsgálatával mutatta be BENKŐ LORÁND. A gesztáknak és a krónikáknak mint a korabeli irodalmiság emlékeinek egészen más forrásértékük van e kérdésben, mint az elvileg a történeti valóságot tükröztetni hivatott okleveles anyagnak (67).

Az első forrástípus (a geszták és krónikák) kapcsán mindenekelőtt az egész problémakör gyökerét jelentő Anonymus-munka, a *Gesta Hungarorum* áll a vizsgálatok fókuszában. P mester gesztájának a minket közelebből érdeklő kérdés szempontjából legfontosabb tanulsága nyilvánvalóan az, hogy a szerző a Szovárd–Kadocsa testvérpárt (Üley fiait) a honfoglaló vezérek sorából is kiemelt hősei között szerepelteti, ám — egyfajta rejtegető szándékkal — a nemzetségi hovatartozásuk említése nélkül (23–25). A testvérpár gesztabeli szerepének több olyan mozzanata is van, ami azt jelzi, hogy P mester másként tekint a Szovárdokra, mint korának kiemelt többi nemzetségére (30). A Szovárd nemzetség

kapcsán észlelhető mély hallgatása mögött pedig olyasfajta „írói szubjektivitás” gyanítható (40), ami végső soron magának is e nemzetség soraiba tartozását valószínűsíti. Azokon a vidékeken, ahová kedves hőseit a különböző hadjáratok (a nyitrai, az al-dunai és a balkáni hadjárat) alkalmával juttatja, tökéletes helyismeretről tesz tanúbizonyságot. Ez abban az összefüggésben érdemel figyelmet, hogy szintén BENKŐTől (a korábbi munkáiból, lásd pl. 1998, 2003 egyes fejezeit) tudjuk: Anonymus tájismerete igen egyenetlen, aminek okait a Magiszter életútjának állomásait is figyelembe véve deríthetjük fel. A Szovárd–Kadocsa testvérek mozgása kapcsán a gesztában megelevenedő tájak pontos megrajzolásában bizonyosan közrejátszhattak P mester életének és működésének olyan személyes mozzanatai, mint győri püspöki hivatala (aminek révén „jól átláthatta a Győrtől, illetőleg a Dunától északra fekvő területet”, vö. a nyitrai hadjárat állomásai, 31), iskolatársának és barátjának, a Csák nembeli Miklós ispánnak (N) a birtokain tett látogatásai (ami az al-dunai tájismeretét magyarázza, 35), illetőleg bizánci követjárásai (nem véletlen, hogy a balkáni hadjárat útvonala egy jó részen a Magyarországról Bizáncba vivő középkori hadi, kereskedelmi, követjáró úttal esik egybe, 35, 37). (Csupán érdekes adalékként jegyzem meg, hogy a Szovárd–Kadocsa testvérek apjának a neveként szereplő *Üley* névalak etimológiailag nemcsak az *Üllő* folytatást engedi meg, hanem elágazó hangfejlődéssel, vagy még inkább egy korábbi névvariánsként a *Velek* névformával, azaz P mester apjának a nevével való azonosságot is lehetővé teszi.)

Anonymus gesztáján kívül még két olyan szöveget említhetünk meg, ahol szó esik Szovárd személyéről (és így áttételesen a Szovárd nemzetségről): Kézai Simon (IV. László udvari papja) munkáját és a 14. századi krónikakompozíciót, amely kapcsán Ákos mester (IV. Béla és V. István udvarának polihisztora) szerepe emelhető ki (43). Mindkét forrás közös és egyben a gesztától eltérő sajátossága, hogy a Szovárd nemzetséget Léltől származtatja (48). Lél ősapai szerepének kitalálása BENKŐ szerint leginkább Ákos mester ötlete lehetett, a kelet felé, a Szovárdok területe felé vonultatása is az ő gondolatvilágára és „személyeknek, nemzetségeknek tett szokásos szolgálataira vall” (52).

Simon de Keza *Gesta Hungarorum*a mindazonáltal több olyan sajátossággal is bír, amely P mester gesztájával jóval szorosabb rokonságra utal, mint a vele egy forrástípusban szereplő krónikakompozícióval. A BENKŐ által említett, a gesztákat a krónikáktól megkülönböztető jegyek (mint az azonos szerző, az egységes kompozíció, a világos szövegvezetés, a következetes célirányúság, szemben többek között a krónikák kompilációs jellegével, 43–44) is rendre olyanok, amelyeket Kézai munkájára is érvényesnek fogadhatunk el. Azt azonban, hogy a kérdés mennyire nem egyértelmű, jól mutatja a szakirodalom megosztottsága is. A nyelvtörténeti és történeti szakmunkák egy része ugyanis Kézai Simon művét a geszták között tartja számon (lásd pl. BENKŐ 1967: 42), mások viszont határozottan a krónikák közé sorolják be (KORDÉ 1994: 381). HOFFMANN ISTVÁN pe-

dig, aki ugyancsak a krónikák között tesz róla említést, utal arra is, hogy a címe alapján Kézai Gesta Hungaroruma a geszták körébe is beemelhető (2009: 24). A geszták és krónikák elhatárolásának nehézségeiről önálló tanulmányban nyilatkozott GYÖRFFY GYÖRGY (1996). Ezek az elhatárolási nehézségek ugyanakkor nyilvánvalóan nem befolyásolják azt a tényt, hogy korai gesztáink és krónikáink „Árpád-kori szellemi műveltségünk legbecsesebb emlékei közé tartoznak” (44).

5. BENKŐ LORÁND a Szovárd-kérdéshez tartozó „egzakt történeti valóságot” az ómagyar írásbeliség gyökeresen más típusú emléktanyagára, az okleveles forrásokra támaszkodva tartja rekonstruálhatónak (67). A *Szovárd* névalak okleveles előfordulásaival összefüggésben elsősorban olyan kérdések kerülnek előtérbe, mint a név funkciói, a hangalaki és morfológiai szerkezete, az etimológiai és a tulajdonnévi kapcsolatai.

A *Szovárd* elnevezés csak személynévi és nemzetségnévi szerepben jelentkezik az oklevelekben, helynévi folytatását nem ismerjük (68–69). Ez azért is különösen feltűnő, mert a Szovárd nem a keleti eredetű nemzetségek között igen jelentős lehetett, és BENKŐ LORÁND a Szovárddal együtt mindössze három olyan nemzetségnévről tud, amely helynévi szerepben nem ismeretes. Ennek a magyarázata nyilvánvalóan a szerzőt is foglalkoztatta, a hiány okaira vonatkozó elképzeléseit azonban — minthogy ez „későbbi tematikánk tartozéka” (68) — itt nem taglalta.

A Szovárd nemzetségnek a keleti (békési-bihari) ága lehetett a korábbi, rájuk vonatkozik a Várad Regestrum *Leonardi de genere Zuord* adata (1222/1550). A nyugati (kisalföldi) ágra az első adatot 1274-ből találjuk: *nobiles de genere Zuard* (70–71). (A nemzetség tagjait e vidéken korábban más nemzetségmegjelöléssel említik, vö. 1276: pro Nicolao, *nepote Wech*, 94.) A személynévi előfordulások jóval későbből követik a nemzetségnévi említést, az első adatok a keleti és a nyugati Szovárdok birtokosztokodása alkalmával tűnnek fel; 1283: *Zourd* [o: *Zuord*], 1320: *Zoard* (71). A két névfajta kronológiai viszonyai tehát nemzetségnév > személynév származási kapcsolatra utalnak, noha természetesen a nemzetségnévnél korábbi *Szovárd* személynév megléte — az adatolás esetlegességei folytán — nem zárható ki. Sőt a „mögöttes irodalmiság”, P mester gesztája és benne *Szovárd* vezér neve akár realitássá is emelheti a 13. század elejére a *Szovárd* személynév feltételezését. Adatok hiányában, csupán közvetett bizonyítékokra alapozva mindazonáltal némileg merésznek gondolom BENKŐ LORÁND következtetését, miszerint „valószínűsíthető, hogy mind a *Szovárd* nemzetségnév, mind a *Szovárd* személynév léte legalább a XII. századig visszanyúlik, ami természetesen nem zárja ki korábbi meglétüket” (72). Valószínűség helyett ebben a tekintetben inkább csak nagyon óvatos feltételezéseink lehetnek.

5.1. A *Zuard*, *Zuardu*, *Zvardu*, *Zuord* (BENKŐ által hibás lejegyzésűnek vélt adat, bár több ízben is előfordul), *Zvard* adatokkal dokumentálható személy- és

nemzetségnév hangalakja két főváltozatban élhetett az ómagyar nyelvben: az előzményalakként is szolgáló *Szovárd*, illetőleg „az egykori legáltalánosabb kiejtésen alapuló és írásban is leginkább jelentkező” *Szuárd* variánsokban (74). Nem mehetünk el említés nélkül ugyanakkor azok mellett az adatok mellett sem, amelyek a fenti felsorolásból kimaradtak, de egyértelműen a *Szovárd*-adatok körébe vonhatók: a *Zoard* lejegyzésű formák az Árpád-kori személynévtár adatai alapján ráadásul nem is olyan elenyésző számban bukkanak fel az oklevelekben (ÁSz.).

A név korabeli hangzásával összefüggésben tett hang- és helyesírás-történeti megjegyzések jó részével teljes mértékben egyetérthetünk, néhány ponton azonban — éppen a további következtetések szempontjából sem lényegtelen tanulságaik miatt — az érvelés ellentmondásaira is rá kell mutatnunk. A névkezdő más-salhangzó minőségét taglalva részben helyesírás-történeti, részben etimológiai érvekre hivatkozva a korábbi szakirodalom [z]-s álláspontjával szemben BENKŐ LORÁND az [sz] hangérték mellett teszi le a voksát. A végső konklúzióval, a névkezdő *sz* hangzásával kapcsolatban nincsenek kétségeink: az etimonnal kapcsolatos érvek, a *szovár* lexémának a *szí(v)* ige szócsaládjába tartozása efelől meggyőzi az olvasót. A szintén ennek az igazolására felhozott helyesírás-történeti érvrendszerben ugyanakkor hézagokra bukkanhatunk. Az kétségtelen, hogy a *z* jel szerepel [sz] hangértékben a korabeli helyesírásban, de természetesen az sem lehet kétséges, hogy ugyanez a jel magától értetődően a [z] hangot is jelöli. A szókezdő hang mibenléte kapcsán olvasható helyesírás-történeti megállapítások nem is annyira a *z* betű lehetséges hangértékeire irányulnak (ami pedig itt nyilvánvalóan a fő kérdés), hanem más logikával azt igyekeznek alátámasztani, hogy a korszak helyesírásában a szókezdő [sz] hangot veláris magánhangzók előtt következetesen *z*, palatálisak előtt pedig *sc* jelölés adja vissza. „A *Szovárd* nevet tehát az ómagyar helyesírásban szükségszerűen *z*-vel kellett kezdeni bármilyen minőségű veláris is jön a *z* után.” (73). Ezzel a határozott kijelentéssel a fentiek fényében kettős probléma is van: egyrészt a nevet természetesen akkor is *z*-vel kellett írni, ha az nem *Szovárd*, hanem *Zovárd* hangzású volt; másrészt pedig a BENKŐ által az [sz] hang jelölésével összefüggésben említett „szabályosságok” távolról sem ilyen szigorúan és következetesen érvényesülnek. A korai ómagyar kor kancelláriai helyesírásában gyakori megoldásnak számított az is, hogy palatális hangrendű helynevekben névkezdeten *z* jelölést alkalmaztak [sz] hangértékben (pl. 1255: *Zekeres*, 1265/1270: *Zederyes*, 1319: *Zederken* stb.), ahogyan az is jellegzetes, hogy veláris névalak [sz]-es névkezdetét pedig *sc* (vagy *s*) jel adja vissza (pl. 1198 P/PR.: *Scolounta*, 1317: *Scalach*, 1297/1332: *Sakachy* stb.). De éppenséggel nem ritka az sem, hogy egy-egy név adatsorában a jelölési formák váltakozva szerepelnek a veláris és a palatális nevekben egyaránt, jelezve a korabeli helyesírási rendszer következtelenségeit vagy éppen kialakulatlanságát (pl. 1219: *Zeploc*, [1246–75]: *Sceplok*, 1293/1496: *Seplak*;

1287: *Zaarsomolou*, 1289/1347: *Scarsomolou*, 1319: *Saarsumlou*; valamennyi adat a KMHsz.-ből való).

A *Szovárd* ~ *Szuárd* variánsok viszonyában a hiátusos záródásnak mint hangtörténeti változásnak a szerepével kell számolnunk, amelynek során labiális magánhangzó (és nemcsak középső nyelvéllású!) + β + magánhangzó kapcsolatból zártabb labiális magánhangzó (és nemcsak felső nyelvéllású!) + magánhangzó struktúra alakul: *köβes* > *kües*, *lőβér* > *lüér*, *roβosz* > *ruosz* stb. (A jelenségre példaként említett 1171: *Luos* adat bizonyosan nem a *lövész*, hanem sokkal inkább a *lovas* vagy esetleg a *lovász* lexemával azonosítható.) Mindez pedig azt jelenti, hogy a *Zuard* adatok pusztán létükkel igazolják, hogy a *Szovárd* előzményalaknak mint „elméleti szükségszerűség”-nek — még ha adatok nincsenek is rá — már élnie kellett az ómagyar korban is (74). Ha azonban ezen a ponton vizsgálatalunk arra, hogy a *Szovárd* névnek a régiségben nemcsak *Zuard*-féle adatai vannak, hanem *Zoard* lejegyzésűek is, felvetődik a kérdés, hogy ezek előzményeként vajon nem tételezhetjük-e fel mégiscsak azt a bizonyos *Szavárd* hangalakot, aminek a lehetőségétől BENKŐ LORÁND — hangtörténeti érvekre hivatkozva és a *szavarti*-val való esetleges azonosíthatóságot cáfolva — elzárkózott? Ahogyan ugyanis a hiátusos záródás folytán a *haβas* alakból *hoas* lehetett, úgy az esetleges **Szaβárd*-ból is alakulhatott a nyelvi realitásként is adathozható *Szoárd*. Ha ezt a lehetőséget számításba vesszük, az persze további következményekkel is jár, amelyek az etimon (hangalakjának) kérdését éppúgy érinthetik, mint a helynévi továbbélés vagy akár a *szavarti*-val való összefüggés ügyét.

5.2. Morfológiai felépítését tekintve a *Szovárd* személy- és nemzetségnévben a *szí(v)* ige *szo(v)* variánsából (vö. *szop*, *szivárvány* ~ *szovárvány*, sőt hiátusos: *szuárvány*, 76–77) az *-ár* deverbális nomenképzővel (79) alakult *szovár* lexémát azonosíthatjuk, amelyből *-d* személynévképző hozott létre tulajdonnevet. Ebben a kontextusban a nemzetségnév – személynév származástörténetében a korábban látottaktól eltérően a személynév tűnik az elsődleges tulajdonnévfajtnak, s ez esetben a *Szovárd* nemzetségnév a nemzetségnevek tipológiai rendszerében abba a típusba tartozik, amelyben a nemzetségnév a feltett ősnévétől veszi az eredetét (81–82). A tulajdonnévhez alapként szolgáló *szovár* lexémát nem csupán elvonatkoztatott nyelvi elemként rekonstruálhatjuk, hanem a nyelvi valóságban is kimutatható: a hapaxként álló *spongyaszovár* ’szivacs’ (80) köznévi előfordulás mellett megtaláljuk a *Szovár*-féle helynevekben is.

A *szovár* közszo jelentésében BENKŐ LORÁND a felszívás és a kiszáradás elmentés jelentéstartalmát hangsúlyozza (az utóbbi látszik például a *szikkad*, *szikaszt* származékokban is a domináns jelentésnek), s a *Szovárd* tulajdonnévben a ’száraz, szilárd’ jelentéstartomány felé elmozdulást tételezi fel (78). A végső soron a *szovár* lexémából alakult személy- és nemzetségnév közszoji jelentéstartalmát tovább pontosíthatja az, hogy a szót a ’spongya’ jelentés mellett megtaláljuk más szemantikai mezőben is, mégpedig az ómagyar kori helynevekben. A

három *Szovárhegy* helynév a Sebes-Köröstől északra, az Aszfalt-hegység közelében; illetőleg a Berettyó felső szakaszán; valamint a Berettyó völgyében található (83), s az adataik *szovár* ~ *szohár* hangalakra mutatnak (vö. pl. 1534: *Zowarhegh*; 1519: *Zovarhegy* ~ *Zohárhegy*). Az ugyanitt említett *Zwarcofew* adat bizonytalan olvasatú és morfológiai szerkezetű (talán a Kraszna megyei *Szovárkó* patakkal vagy annak forrásával azonosítható), de BENKŐ szerint „föltétlenül” a *szovár* névrész található benne (83). Ezek az objektumok jól körülhatárolható területen: Bihar megye északkeleti sávjában, valamint a Berettyó forrásvidékének a régi Kraszna megyébe átnyúló délnyugati-nyugati felére is kiterjedően lokalizálhatók (84), arra a vidékre, ahol a föld természetes aszfaltot, földi szurkot tartalmaz. Az ilyen típusú talajszerkezetet jelöli meg a *szovár* lexéma (az sem véletlen, hogy a bihari Bogdánszovárhegy a földrajztudományi műszóval Aszfalt-hegységnek nevezett hegyvonulatban fekszik). A felszívás és a kiszáradás, valamint a szilárdodás, erőssé válás jelentésmozzanatában nyilván az utóbbival számolhatunk a *Szovárd* személy- és nemzetségnév kapcsán, vagyis „a *Szovárd*-ként megnevezett jeles személy (...) erős, szilárd tulajdonságáról kapta nevét” (87). Azt az ötletet ugyanakkor, miszerint ezt a jelentésspecifikációt a lexémához járuló *-d* képző hordozta volna (ahogyan a *Szívó* ~ *Szívós* viszonyában pedig az *-s*-nek lehetett hasonló „jelentésmódosító” szerepe, 87), kissé erőltetettnek és a személynévképzés funkcionális természetétől távol állónak érzem.

A *Szovár*-féle helynevek és a *Szovárd* személy- és nemzetségnév kapcsán talán nem lenne haszontalan szétneézni a *Szár*, *Szárd*-féle elnevezések körében sem, minthogy ezek egy része — hangtörténeti alapon szemlélve legalábbis — kapcsolatba hozható a *Szovár(d)* formákkal. Az esetleges *Szoßárd* ~ **Szaßárd* > *Szuárd* ~ *Szoárd* > *Szárd* hangváltozást e névalakok kapcsán az is támogathatja, hogy a hiátusos helyzetű *v* (*β*) kiesését és a két magánhangzó összeolvadását egyes nyugati és keleti nyelvterületeken tartja gyakorinak a nyelvjárás-történeti szakirodalom (vö. BENKŐ 1957: 78, KÁLMÁN 1966: 47, IMRE 1971: 258–259, lásd még KISS J. 2001: 341): az itt feltételezetthez hasonló változás ment végbe például a *kovács* > *koács* > *kács* lexéma esetében is (vö. ÚMTsz.). A Berettyó felső szakaszán, a régi Kraszna megyében fekvő mai *Szovárhegy* román nyelvi megfelelője ráadásul *Sarhighea* alakú (83), ami minden kétséget kizáróan a magyarból való, és *Szár*-előzményre mutat. A *Szár*-féle elnevezések (melyek között egyébként a *Szár-hegy*-ek kifejezetten gyakoriak!) persze más jelentéstartalmat is képviselhetnek (a *szár* ’kopasz, növényzet nélküli’ melléknév a kiemelkedések nevében például bizonyosan jellegzetes lehetett), de az, hogy a különböző etimológiai előzményből származó helynévstruktúrák hangalaki módosulások révén „egybecsúszhatnak”, egyáltalán nem ritka jelenség a névtörténetben. A *Szár(d)* névformák körében szemlét tartva talán ráakadhatunk azokra a korábban hiányként említett településnevekre is, amelyek a *Szovárd* nemzetség nevét viselhetik. A keleti Szovárdok birtokhálózatahoz közel, Bihar megye északnyugati

részen, Gáborján és Konyár körül a Váradi Regestrum például (amely egyébként éppen a legkorábbi Szovárd-birtokokról is tudósít) említést tesz egy *Szár* településről (1221/1550: *Zaar*, villa, KMHsz. 1.). Nem állítom persze, hogy ez a nemzetség nevét viselné (még ha a *-d* képző hiányát névrendszertani tekintetben több oldalról is magyarázni tudjuk), az azonban mindenesetre kiszélesítheti a vizsgálati lehetőségek körét, ha tágabb nyelvi anyag bevonására is esélyünk van. (Az is igaz viszont, hogy a *Szovárd* személy- és nemzetségnév előfordulásai között *Zard* ~ *Zaard* típusú adatokat nem találunk, de éppenséggel *Zouard*-okat sem.)

A *Szovárd* névalak tulajdonnévi kapcsolatait taglalva a *Szovárhegy*-féle helynévi adatok mellett családnévi előfordulásokról is szó esik. A kései ómagyar kori *Szovárd*, *Szovárdfi*, *Szovárdi*, *Szoarhegyi* családnevek minden kétséget kizáróan nyelvi, etimológiai összefüggésben állnak a korai ómagyar kori *Szovárd* személy- és nemzetségnévvel. Több okból is tévesnek minősíti viszont BENKŐ a FNESz. azon állítását, miszerint *Szövérd* helynevünk a *Szovárd* személynév palatális változatából alakult volna. Eltekintve most attól, hogy a FNESz. a *Szovárd* személynévet a török eredetű *szabír* népnévvel hozza összefüggésbe, olyan kifogásokat hoz BENKŐ az etimológia ellen, mint hogy „tulajdonnevekben rendszerbeli összefüggések hiánya, illetőleg laza volta miatt nincs palatoveláris párhuzam”, továbbá „*Szövérd* helynevünk alapja a latin *Severus*” (87). E helyütt ismét csak arra kell utalnunk, hogy még ha el is tudjuk fogadni a végső megállapítást, azt tudniillik, hogy a *Szovárd* és a *Szövérd* nem tartozik etimológiailag össze, az érveléssel gondok vannak. A tulajdonnevekben a palatoveláris párhuzam — különösen az ún. névhasadás folytán — egyáltalán nem ritka jelenség: a különböző helyeket jelölő *Csáklya* — *Cséklye*, *Gáborján* — *Géberjén*, *Kömlő* — *Kömlő* (vö. KISS L. 1995: 24, FNESz.) elnevezéseken túl egyazon hely adatsorában is találunk efféle hangalaki variánsokat. Az abaúji *Szalánc* településnév előfordulásai között például palatális [szelénc] (1270, [1282]/1416, 1283, 1283/1297, 1299, [1300 k.]: *Zelench*) és veláris [szalánc] (1270/1272, 1282, 1303/1329, 1327, 1329, 1330, 1331, 1335: *Zalanch*) adatok egyforma gyakorisággal jelentkeznek (az adatok forrása TÓTH 2001a: 133), de hasonló párhuzamosságokat tapasztalunk a Bars megyei *Taszár* ~ *Teszér* és *Herestény* ~ *Harastány*, illetőleg az abaúji *Berencs* ~ *Barancs* példáiban is (a jelenséghez összefoglalóan lásd TÓTH 2001b: 93, 96–97). Ami pedig a *Szövérd* helynévnek a latin *Severus* személynévre való visszavezethetőségét illeti, a magyarországi latin *s*-ező jellegét számításba véve e latin (eredetű) személynévből nem *Sövérd*-féle személy- és helynevek keletkeztek volna? Talán fölvethetjük emellett azt a lehetőséget is, hogy a *Szövérd* településnév esetleg a *szövér* foglalkozásnévből vagy a belőle lett *Szövér(d)* személynévből alakulhatott. A foglalkozásnévi alapszó alkalmasint a *sző* ige *v*-s tövének származéka lehet, amelyben a *Szovárd*-dal összefüggésben is látott *-ár/-ér* névszó- (jelen esetben foglalkozásnév-)képzőt találhatjuk meg, s a *szövér* lexéma ilyen formán a *szövő*, *fonó* foglalkozásnevekkel tartozhat azonos

szemantikai mezőbe. És ahogyan azokból is alakultak személynevek az ómagyar korban (vö. pl. 1415: Stephani Zewe, RMCsSz. 1028; 1446: Fono, RMCsSz. 370), ugyanezt a *szövé*r esetében is dokumentálni tudjuk (vö. pl. 1237: Stephano preposito, Zuer lectore, ÁSz.). A *Szövérd* településnév keletkezéstörténete és szemantikai összefüggései ennek folytán ugyanolyan természetűek lehetnek, mint az analógiaként is említhető *Fonyód* településnévé.

5.3. A *Szovárd* személy- és nemzetségnévnek a konsztantinoszi *szavarti*-val való kapcsolata igen összetett problémakör részeként áll előttünk. A korábbi szakirodalom a kettő között összefüggést látott, mégpedig olyan módon, hogy a magyarságot (vagy annak egy részét) megjelölő *szavarti* népnévvel a *szabír* ~ *szavír* népnevet is azonosította. A *szabír*-kérdéssel hosszasan foglalkozva és sokféle szempontot mérlegelve végső konklúzióként BENKŐ LORÁND ez ügyben úgy foglalt állást, hogy a *szabír* (~ *szavír*) — *szavarti* azonosítást (a második szótagbeli magánhangzóval kapcsolatos) hangtörténeti, jelentéstani (a Németh Gyula-féle magyarázat „tendenciózus jellegű”: az elvándorlás képzetét sugallja) és kronológiai nehézségek (a *szabír* népnév a 6. században eltűnik) egyaránt lehetetlenné teszik (103–105). Ráadásul az is igencsak feltűnő, hogy a sokirányú historikus műveltséggel rendelkező Konsztantinosz egyetlen más munkájában sem tesz a szabírokról említést, ami eleve kérdésessé teszi, hogy egyáltalán volt-e tudomása róluk (105).

A *szavarti*-ügy kapcsán minket közvetlenebbül az a kérdés érint, miszerint a *Szovárd* személy- és nemzetségnév, illetőleg a *szavarti* népnév között feltételezhető-e valamiféle etimológiai összefüggés. BENKŐ LORÁND szerint ezt több elmentmondás is kizárja, s közöttük a leg súlyosabbak újfent a hangtörténeti természetűek. A *szavarti* > *Szovárd* azonosíthatóságot részben az első szótagi magánhangzó minősége, részben pedig a *t* ~ *d* viszony nehezíti meg. A *Szovárd* „*o*-ja első szótagi hangsúlyos vokálisként alsóbb nyelvéllésofokból nem keletkezhett”, amit az is jelez, hogy nincs *Szavárd hangalaki variánsa (77). A *havas* > *hoas* módosulás ennek a megállapításnak mindenképpen ellene szól, sőt *l* + dentálisok előtt sem szokatlan az *á* > *o* hangváltozás (ami tehát labializációval is együtt jár): pl. *hal*, de *holt* (vö. HB.: *halal* — *choltat*), latin *Balthasar* > m. *Boldizsár* (BÁRCZI 1967: 158). És vajon nem tételezhetünk-e fel ugyanilyen *a* > *o* módosulást és egyúttal *Szavárd* előzményalakot a már említett *Zoard* névadatok mögött is?

A magyar személy- és nemzetségnév *d*-je és a görög forrásbeli népnév *t*-je kapcsán a magyar szakirodalom *szavarti* > *Szovárd* típusú változással számol, ami BENKŐ szerint „a nyelvi fejlődés előzmény → következmény viszonyát tekintve már kiindulásában is merő tévedés”, minthogy „a magyarban szóvégi helyzetű *t* > *d* zöngésülés ilyen fonetikai helyzetben a képzők származási azonossága esetén is okszerűtlen és példátlan volna” (82). A fordított irányú kölcsönzési folyamat lehetősége pedig (az tehát, hogy Konsztantinosz az udvarában

járó magyar előkelők elbeszélései, tulajdonnév- említései és -magyarázatai alapján maga kreálta a *szavarti* nevet) már a Konsztantinosz-i tematikába tartozik. (Mindenesetre amennyiben ez utóbbi eshetőséggel komolyabban is számolunk, az egyúttal azt is jelenti, hogy Termacsu és Bulcsú a 10. század közepén tudósított a *Szovárd* tulajdonnévről Konsztantinosznak, ami e névformának a kronológiailag az előzőekben említett lehetőségnél korábbi időkre való visszavezethetőségét is megengedi.) A $t > d$ zöngésülés vonatkozásában esetleg érdemes megemlíteni azt is, hogy a korai helynevekben a $t \sim d$ váltakozás (akár a képzőcsere folyamatába tartozóan, akár hangtani változás eredményeként) egyáltalán nem szokatlan jelenség. Azt azonban, hogy a *Fügöd ~ Fügöt* (1246/1305//1414: *Figud*, 1326: *Fyguth*, KMHsz. 1.), *Udvard ~ Udvart* (1255: *Vduarth*, 1341: *Udvard*, KMHsz. 1.), *Nádasd ~ Nádaszt* (1283: *Nadasd*, 1294: *Nadast*, KMHsz. 1.), *Bocsárd ~ Bocsárt* (+?1232/1384/1393: *Bolchart*, 1251: *Boltchard*, KMHsz. 1.), *Körmösd ~ Körmöst* (1213/1550: *Cornust*, 1214/1550: *Curmusd*, KMHsz. 164) stb. variánsok reális különbségekként léteztek-e a korabeli nyelvi valóságban, és ha igen, közöttük milyen kronológiai összefüggést tételezhetünk fel, nehéz lenne megmondani.

Az mindenesetre nagyon valószínű, hogy a Konsztantinosztól származó *szavarti* (*aszfali*) megjelölés nem tekinthető a magyarságra (annak bármely részlegére) alkalmazott etnikumjelölőnek. Az etimológiai magyarázatát feltehetően az örmény nyelvben találjuk meg (< örm. *szjav ~ szev* 'fekete' + *orti(k)* 'fiú(k)', 113), s minden bizonnyal örmény nyelvű és etnikai hovatartozású népcsoportot jelölt meg. A Kur (Kura) folyótól délre a Szevan (Gökcse) tó vidékén fekvő terület (ahová Konsztantinosz a magyarságról levált *szavarti* néptörödéket helyezte) ugyanis ősi örmény terület, amely Konsztantinosz idejében is az örmény királyság része volt, és a bizánci, a perzsa és a kazár birodalom érdekkörében, ütközőpontjában feküdt (110–111). E kérdés kapcsán egy elméleti szempontból is nagyon lényeges és általános érvényű megállapítást fogalmaz meg BENKŐ LORÁND, amit egy-egy népnévnek egy-egy etnikumhoz és egy-egy területhez kötése során mindenkor szem előtt kell tartani: azt tudniillik, hogy „minden nagyobb nép nyelvterületén találhatók tösgyökeresen ugyanabból a népből származó kisebb-nagyobb néprészlegek, amelyeket általános népnévük mellett külön névvel is illettek”, ahogyan magyar viszonylatban is említhetünk ilyeneket: pl. *palóc*, *matyó* stb. (114). Egy a Szevan tó vidékén egykor élő nép *szavarti* (vagy ahhoz hasonló) nevét a terület tulajdonnévanyaga (a *Szevortik* területnév és a *Szevortyán* családnév) ugyancsak visszaigazolja (115). A kérdés most már csupán az, hogy miért azonosította a magyarság (egy részének) megjelöléseként Konsztantinosz a *szavarti* népnévet. Ebben talán szerepe lehetett Termacsu és Bulcsú elbeszéléseinek (amelyek pl. azt is jelezhatték, hogy a magyarság kollektív emlékezetében a honfoglalás után is hagyományként élt tovább a keleten maradt magyar néptörödékek emléke, amit egyébként még később Juliánuszék útja is

egyértelműsít; 119, 121) éppúgy, mint esetleges utalásaiknak a magyar nyelvben meglévő *Szovárd* tulajdonnévre (nemzetségnévre). S ezeket, illetőleg a saját ismereteit a Kaukázusban élő népcsoport *szavarti* megnevezéséről összekapcsolva az egész történetet a magyar (szavarti)–besenyő (kangar) harcok tematikájába helyezte.

A *szavarti*-hoz kapcsolt értelmező jelző BENKŐ LORÁND szerint a témában „a nagyobb titkok hordozója”. Bizonyosan görög melléknév, s jelentése ’erősen álló, szilárd’. A végső soron indoeurópai eredetre visszamenő szó eredendően a ’földi szurok’ jelentésmagot is tartalmazta, ami nemzetközi szóként (vö. *asphaltus*) számos nyelv lexikájának a részévé vált. A másodlagos ’szilárd, erős’ jelentése is kimutatható már az ógörögtől kezdve (116–117). A melléknév alkalmazása a *szavarti* értelmezőjeként minden kétséget kizáróan Konsztantinosz alkotása, a *szavarti aszfali* tehát egyedi, alkalmi előfordulású mesterséges alakulat. A görög melléknév magyarokhoz kapcsolásának szemantikai rejtélyét „a *szavarti*-ban rejlő görög–magyar képzettársítás oldhatja fel” (118). A görög *aszfali*-ban és a magyar *Szovárd* tulajdonnévben egyaránt meglévő (és elsődleges) ’földi szurok’ szemantikai jegy nyilvánvalóan nem lehet véletlen egybeesés, „itt csak a görög és a magyar nyelvet beszélő személyeknek az érintkezéséből, gondolatcseréjéből fakadó képzettársításról lehet szó” (118). És — továbbfűzve a gondolatot — arról, hogy Konsztantinosz magyar vendégeinek 950 körül mindezek szerint ismerniük kellett a *Szovárd* tulajdonnevet (talán személynévi, talán nemzetségnévi funkciójában egyaránt), azaz e névforma létét közvetett érvek alapján és ezért kellő körültekintéssel egészen a 10. század közepéig vissza tudjuk vezetni. Ha pedig ez a magyar tulajdonnév éppenséggel *Szabárd* formában is élt a korban, az még egyértelműbbé tehetné az asszociációt a bizánci császár számára. A képzettársítás ugyanis valószínűleg Konsztantinosz részéről indulhatott el. (Csupán érdekességként jegyzem meg, hogy BENKŐ LORÁND elmélkedéseire a *szavarti aszfali*-ügy és valójában az egész Konsztantinosz-mű kapcsán ugyanaz a sejtetés-elrejtés mozzanat jellemző, mint amit kedvelt gesztáírója, P mester munkamódszerét analizálva oly szellemesen igazolt. Ennek persze nyilvánvalóan az is az oka, hogy ezeket a kérdéseket önálló munka keretében kívánta a maga komplexitásában tisztázni.)

6. A kötetben — amint erre a korábbiakban utaltam — vannak olyan „epizódok”, amelyek csupán távolabbról kapcsolódnak a fő tematikához, a Szovárd-kérdéshez. Ezek egyikeként a Konsztantinosz munkájában megfigyelhető magyar–besenyő párhuzamok tarthatnak számot — önmagukon túlmutató jelentőségük okán — az érdeklődésünkre. A DAI-ban a magyarok és a besenyők leírásában felfedezhető azonos motívumok ugyanis a bizánci császár közvetlen értesültségéről árulkodnak, és ilyen értelemben hitelességet sugallnak (107). Feltűnő egyrésről, hogy mindkét nép megjelölésében az általánosan használt *türk* és *pecsinek(iti)* elnevezések mellett hapax alakok is jelentkeznek: a besenyőkre a

kangar, a magyarokra pedig a fentiekben tárgyalt *szavarti* népvét használva. Ezek az etnikumjelölők az itteni értelmükben a forrásokban sehol másutt elő nem forduló lexémák, névtanilag ugyancsak elszigeteltek, és a besenyőkre, valamint a magyarokra alkalmazásuk jó eséllyel Konsztantinosz császár találmanya. A *kangar* elnevezés ráadásul éppúgy kettős funkcióban kerül elő a munkában, mint a *szavarti* a magyarság vonatkozásában: hol a besenyők korábbi összefoglaló nevéként áll, hol pedig csupán három törzsük (a többieknel nemesebb és vitézebb törzsek) megnevezésére szolgál (108). (A besenyőkre alkalmazott *kangar* elnevezés belső és külső ellentmondásaihoz lásd 108–110.) Besenyőország területén öt folyó folyik keresztül csakúgy, mint a magyar törzsek területén. A besenyők nyolc törzsével párhuzamosan nyolc törzse van a magyaroknak is (pontosabban hét, amelyből a kabarok három törzsének csatlakozása és a továbbiakban egyetlen törzsként szerepeltetése eredményezett nyolcat). A *kangar* besenyőkre használt konsztantinoszi jelzők (vitézek és nemesek) a magyar vezérek, konkrétan Levedi és Árpád említésében ugyancsak visszaköszönek. E jelzők ugyanakkor a munkában más összefüggésben sehol nem kerülnek elő. Egyetlen más nép leírásakor sem fordít végezetül Konsztantinosz olyan nagy figyelmet a területek, személyek részletes jellemzésére, mint teszi azt éppen a besenyők és a magyarok kapcsán. Az ilyen párhuzamok persze lehetnek véletlen egybeesések is, de a besenyő–magyar viszony konsztantinoszi felfogásának mérlegelésekor semmiképpen sem hagyhatók figyelmen kívül (107).

A másik itt előhozandó tanulságos „epizód”, a vélhetően Kézai Simon szójírási kísérleteként felfogható *Árpád de genere Turul* nemzetségjelölő elem problematikája (aminek jelentőségét egyébként az is mutatja, hogy önálló alfejezetet szentelt neki BENKŐ LORÁND, 56–66) a Szovárd nemzetség eredetének meghatározása szempontjából kapcsolódik a témakörhöz. Kézai munkája tulajdonnévként (nemzetségnévként: „Arpad filius Almi ... *de genere Turul*”), valamint közszoí szerepben, egyfajta ragadozó madár, ’ölyv, héja’ jelentésben („... similitudinem avis habebat, quae Hungarice *turul* dicitur”, amely Attila címereként a pajzsán látható) is említi a *turul* elemet (56–57). A mondandója ihletét minden bizonnyal P mester gesztájából merítette, ahol a dinasztiaalapító születésének totemisztikus meséjében egyfajta totemósként jelenik meg a latin *austur* ragadozómadár. A *Turul* lexéma személy- és helynevekben egyaránt feltűnik: elsősorban és „filológiaiilag igazolt valóságtartalommal” Zala megyében (vagyis közel krónikaszerzőnk Fejér megyei szülőhelyéhez), egy feltehetően nagy társadalmi tekintélyű nagybirtokos család és birtokaik nevéként. Minden bizonnyal e zalai főrangú család *Turul* neve adhatta az ötletet Kézainak ahhoz, hogy a lexémát az Árpád-házhoz kapcsolódó nemzetségnév szerepében szerepeltesse. A *turul* köznév Kézai munkáját követően a 19. századig egyetlen forrásban sem tűnik fel, ami azt jelzi, hogy a lexéma „nem magyar nyelvi valóság” (62). Meglehetett viszont ez az etimológiáját tekintve török eredetű (< tör. *toyrul* ’raga-

dozómadár-féle, 63) nyelvi elem (egyfajta török nyelvi reliktumként) abban a nyelvjárásban, amelyből Kézai Simon is származott, s ahol (Fejér megyében, a Sárvíz két partján) korai besenyő telepekről tud a történettudományi szakirodalom. Valamilyen szintű besenyő tudása alapján egyedi szüleményként — a közeli, Zala megyei *Turul* tulajdonnevek ismeretében és azokkal szemantikailag, származásilag kapcsolatot látva — emelte át 'héja, ölyv' jelentésben a *turul* közszót a magyarba, és alkalmazta azt a nemzetség fogalomkörében. Szóújítása azonban a reformkorig „elsikkadt az írásbeliségben” (66).

E gondolat- és ötletgazdag fejezet csupán egy kérdést hagyott tisztázatlanul: azoknak a Zala megyei tulajdonneveknek az ügyét, amelyek BENKŐ fejtegetései alapján Kézai képzeletét megragadták, s az egész *Turul*-kérdéshez az alapvető asszociációs bázist jelenthették. A *Turul* településnevek bizonyosan a *Turul* személynévből magyarázhatók, de honnan valók a *Turul* személynévek? Török (esetleg éppen besenyő) eredetűek lennének, s etimológiailag összefüggésben állnak az előbbiekből látott török *toyrul* lexémával? Ez a lehetőség nagyon is elképzelhető, hiszen nagy számban tudunk analógiaként olyan személynéveket idézni az Árpád-kor időszakából is, amelyekhez ragadozómadár neve szolgált alapul, s közöttük vannak török eredetűek is. A feltűnő ebben a kérdésben csupán az, hogy Fejér megye területén, ahol nagy számban éltek besenyők, efféle *Turul* személy- és helynevek nem idézhetők, az ilyen névstruktúrák „fellelési helyén”, Zala megyében viszont soha nem éltek besenyők. A személyeknek és a nevüknek a mozgását tekintetbe véve azonban ezek — noha figyelmet érdemelnek — nyilvánvalóan nem minősülnek a fenti magyarázatot megcáfoló vagy akár csak megingató körülményeknek.

7. BENKŐ LORÁND Szovárd-kérdésről szóló monográfiája meggyőző igazolást adja annak, hogy a nagy tudománytörténeti hagyományú, s ezért lezártnak tekintett tudományos problémák között bőven akadnak olyanok, amelyek alapos felülvizsgálatára megérett az idő. Az évtizedeken, sőt évszázadokon keresztül hurcolt, megrögződött tudományos „közhelyek” újragondolása a történeti névtan területén elsősorban nyelvészek és történészek felelőssége. A Szovárd-problematika az itt bemutatott keretben sok szálon egybefonódó egységes egészzé állt össze, amelynek azonban lehetnek még elvarratlan szálai. A kötet olvasása közben nemegyszer az a benyomásunk támad, hogy esetlegesen felvetődő kérdéseinkre BENKŐ LORÁND fejében bizonyosan ott voltak a kész válaszok, de kifejtésüket más munká(k)ban képzelte el. Nagy vesztesége a történeti névkutatásnak, hogy ez irányú tervei megvalósítására már nem volt lehetősége.

TÓTH VALÉRIA

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA (1967): Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN: *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó. 95–180.
- BENKŐ LORÁND (1957): *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND (1967): A magyar nyelvtörténet forrásai és felhasználásuk módszere. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN: *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó. 21–93.
- BENKŐ LORÁND (1998): *Név és történelem. (Tanulmányok az Árpád-korról)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND (2003): *Beszélnek a múlt nevei. (Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND (2009a): *A Szovárd-kérdés. (Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND (2009b): Árpád „de genere Turul”. *Magyar Nyelv* 105: 9–16.
- FNESZ. = KISS LAJOS (1988): *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1996): Az Árpád-kori magyar krónikák. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk.: *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 181–191.
- HOFFMANN ISTVÁN (2009): A magyar nyelv hazai szórványemlékei. In: *„Látjátok feleim... (Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig)*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 13–28.
- IMRE SAMU (1971): *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KÁLMÁN BÉLA (1966): *Nyelvjárásaink*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KISS JENŐ szerk. (2001): *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- KISS LAJOS (1995): *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. Nyelvtudományi Értekezések 139. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. (2005): *Korai magyar helynévszótár. 1000–1350. 1. (Abaúj–Csongrád vármegye)*. A Magyar Névjárási Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- KORDÉ ZOLTÁN (1994): Krónika. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 381.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS (1993): *Régi magyar családnevek szótára. (XIV–XVII. század)*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- TÓTH VALÉRIA (2001a): *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névjárási Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA (2001b): *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. A Magyar Névjárási Kiadványai 6. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- ÚMTsz. = B. LÖRINCZY ÉVA főszerk. (1979–2010): *Új magyar tájszótár I–V*. Budapest, Akadémiai Kiadó.